

معرفی شاهنامه مورخ ۸۰۸ هجری

کتابت شده در کنار ظفرنامه استانبول

پژوهشگر شاهنامه | امیر ارغوان

| ۵۶۶ - ۵۴۷ |

۵۴۷

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

چکیده: هر نسخه شاهنامه ارزش یگانه خود را دارد و بررسی هر نسخه کهنی، خالی از بهره نخواهد بود. شاهنامه‌ای در کنار ظفرنامه مستوفی در تاریخ ۸۰۸ قمری کتابت شده که تاکنون در دسترس نبوده و امکان بررسی آن وجود نداشته است. در این مقاله بر اساس تصویر تنها سه صفحه از متن این شاهنامه که در پایان نامه‌ای منتشر نشده از دانشگاه منچستر یافت شد، به ارزیابی محدودی از این شاهنامه پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: دستنویس شاهنامه، ظفرنامه، حمد مستوفی قزوینی، حسن الحافظ القاری.

Introducing a 808 AH Copy of the *Shāhnāmah*: Transcribed in the Margins of the *Zafar-Nāmah* (Istanbul)

Amir Arghavan

Abstract: Each manuscript of the *Shāhnāmah* possesses unique value, and the study of any ancient copy yields meaningful insights. A version of the *Shāhnāmah* was transcribed in the margins of *Zafar-Nāmah* of Mustawfi in 808 AH (1405 CE), yet it has remained inaccessible and unexamined until now. This article presents a preliminary assessment of this manuscript based on three surviving folios, images of which were found in an unpublished dissertation from the University of Manchester.

Keywords: *Shāhnāmah* manuscript, *Zafar-Nāmah*, Hamad Mustawfi Qazvini, Hasan al-Hāfiz al-Qāri.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

از نیمه نخست سده نهم هجری دستنویس‌های فراوانی باقی مانده است که افزون بر میانه صفحه، کناره آن‌ها نیز کتابت شده است، بدین شکل که خارج از جدول میانی، در جدولی متفاوت، متن دیگری معمولاً به شکل چلیپا نوشته شده است. از جمله این دستنویس‌ها ظفرنامه حمد مستوفی است که در کناره‌ها شاهنامه دارد. این نسخه در استانبول نگهداری می‌شود و تاریخ کتابت هر دو بخش (متن و کناره) آن ۸۰۸ ق است. متن شاهنامه این نسخه تاکنون معرّفی و بررسی نشده است. در این یادداشت بر اساس تنها سه صفحه از دستنویس، تلاش شده شناختی نسبی از آن حاصل شود و باید امیدوار بود که به زودی تمام این شاهنامه کهن در دسترس قرار گیرد.

دو دستنویس از ظفرنامه مستوفی می‌شناسیم که در کناره آن‌ها شاهنامه نوشته شده است. یکی به شماره Or. 2833 در کتابخانه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود و بوسیله مرکز نشر دانشگاهی ایران و انتشارات آکادمی علوم اتریش در سال ۱۳۷۷ به صورت عکسی چاپ و منتشر شده است (این دستنویس را نسخه لندن می‌نامیم). در این نسخه، کتابت بخش اصلی یعنی ظفرنامه، در هنگام طلوع فجر جمعه‌ای از دهه اول ماه مبارک رمضان سال ۸۰۷ ق به پایان رسیده است. در انجامه آن، نام کاتب «محمود بن سعید بن عباده (کذا)»^۱ الحسینی نوشته شده است (تصویر ۱- مستوفی، ۱۳۷۷: مجلد دوم، ۱۴۷۳)، ولی همه کارشناسانی که کتاب را بررسی کرده‌اند هم‌نظر هستند که این نام دستکاری شده است (Rieu, 1895 : 174 ; Ward, 1983 : 44 & 52) و احتمالاً کاتب اصلی همین شخص نباشد. چارلز ملویل حدس زده که ممکن است نام کاتب محمّد بوده و به محمود تغییر یافته باشد (Melville, 2007 : 50).

تصویر ۱

۱. در مورد «عباده» پانویس ۱۲ دیده شود.

انجامه شاهنامه موجود در کناره برگ آخر نسخه، به خط و اندازه‌ای متفاوت با بقیه متن نوشته شده و بر مبنای آن، شاهنامه در دهه آخر همان ماه رمضان در شیراز خاتمه یافته و کاتب نام خود را «محمود الحسینی» نوشته است (مستوفی، ۱۳۷۷: مجلد دوم، ۱۵۵۹). عبارت نخست این ترقیمه چنین است: «علقه علی سبیل الاستعجال» و این به معنای استنساخ فوری و باعجله شاهنامه است (مجرد و یاحقی، ۱۳۹۳: ۸۴). از نشانه‌های این تعلیق و شتاب، نانوشته ماندن تمام یا بخشی از برخی مصراع‌ها و سرنویس‌ها در متن نسخه است.^۲ همچنین میانه صفحه آخر شاهنامه به سبب اشتباه کاتب در محاسبه تعداد ابیات، خالی مانده بوده که می‌تواند ناشی از شتاب وی در اتمام کتابت باشد (مستوفی، همان).

نسخه دارای ۷۷۹ برگ به ابعاد ۳۳ در ۲۴ سانتی متر است. متن ظفرنامه در ۲۷ سطر و چهار ستون در میانه صفحه و ۲۹ بیت از شاهنامه (بدون احتساب سرنویس‌ها) بصورت موزب در کناره‌ها نوشته شده است. خط نسخه برخلاف نظر سیدنی چرچیل (Rieu, 1895 : 172) نسخ ایرانی نیست، بلکه نستعلیق آغازین است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۶: ۲۰).

پس از درگذشت تیمور در شعبان ۸۰۷ق، پیرمحمد نوّه او که حاکم فارس بود، حمایت خود را از شاهرخ، جانشین تیمور اعلام کرد و به نام وی سکه زد و خطبه خواند. شاهرخ نیز پیرمحمد را بر

۵۵۰

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. از این کاتب با نام کامل «محمود بن مرتضی بن احمد الحافظ الحسینی» (L.A.161, fol: 325v) این نسخه‌ها را می‌شناسیم (غیاثیان و استورکنیوم، ۱۳۹۹: ۶۲، ۶۹ و ۷۰):

گلچین اسکندر سلطان مورخ ۸۱۳ و ۸۱۴ق که بخش‌های موجود در موزه گلبنکیان پرتغال به شناسه L.A.161 و کتابخانه دانشگاه استانبول به شناسه F.1418 نوشته محمود بن مرتضی الحسینی و حسن الحافظ است.

زیح ایلخانی در مجموعه‌ای در کتابخانه توفیق‌پای سرای استانبول بخش سلطان احمد ثالث به نشان A.3513 مورخ ۸۱۴ق (با نام محمود الحافظ الحسینی) (Wright, 2012: 329).

گلچین اشعار که بخشی در موزه گلبنکیان پرتغال به شناسه L.A.158 و بخشی در موزه آثار ترک و اسلام استانبول به شماره ۲۰۴۴ نگهداری می‌شود و محمود الحسینی (بخش استانبول گ: ۱۴۰پ) در سال‌های ۸۱۵ و ۸۱۶ق آنرا به طور مشترک با دو کاتب دیگر به نام‌های اسماعیل (Ibid: 328) و حسن الحافظ یا القاری نوشته است.

گلچین موزه متروپولیتن به شماره 13.228.19 مورخ ۸۱۴ق (با نام محمود بن مرتضی الحسینی).
گلچین موزه هنر اسلامی برلین به شناسه I.4628 مورخ ۸۲۳ق (با نام محمود الکاتب الحسینی) (نسخه در شیراز تهیه شده ولی شمسّه آغاز نسخه بیانگر تعلق آن به بایسنغر است. با توجه به دستکاری موجود در این شمسّه، استورکنیوم نحوه انتقال آن به دربار بایسنغر در هرات را مشکوک دانسته است).

صحیح بخاری در کتابخانه بایزید (ملت) استانبول بخش فیض الله افندی به شماره ۴۸۹ مورخ ۸۳۲ق (با نام محمود بن مرتضی الحسینی السلطانی).

۲. برای دیدن نمونه‌ای از مصراع‌های نانوشته در ظفرنامه لندن نک: (ارغوان، ۱۳۹۷: ۱۰۷).

حکومت فارس ابقا کرد (سیدحسین زاده، ۱۳۸۵: ۵۶۱۴). این نسخه در زمان تجدید حکومت پیرمحمد نوشته شده است (Melville, 1998: 9). با توجه به تذهیب‌های مجلل آغاز نسخه و جدول‌کشی‌های زرین (Rieu, 1895: 172) به نظر می‌رسد که کتاب برای تقدیم به این حاکم تهیه شده باشد. از سوی دیگر چنان که گفتیم میانه صفحه آخر نسخه، خالی مانده بوده و کاتب برای پر کردن آن، در فضایی مناسب برای نوشتن ۵۴ بیت، تنها پنج بیت به خط درشت در ستایش حاکم وقت نوشته است که می‌تواند مؤید تقدیم نسخه به پیرمحمد باشد. بیت نخست از این ابیات درباره این شاه نو چنین است (اسلام‌پناه، ۱۳۸۸: ۳۴۹):

بماناد جاوید این شاه نو ز باغ مرادش جدا گشته خو

نسخه دیگری از شاهنامه در کناره ظفرنامه وجود دارد که یک سال بعد در سال ۸۰۸ ق نوشته شده است. این نسخه ابتدا در موزه اوقاف استانبول بوده و سپس به کتابخانه سلیمانیه واگذار گردید و اینک در موزه آثار ترک و اسلام استانبول به شماره ۲۰۴۲ نگهداری می‌شود (این دستنویس را نسخه استانبول می‌نامیم).^۱

۵۵۱

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

ظاهراً برای نخستین بار احمد زکی ولیدی طوغان در سال ۱۹۵۰ در کتاب اصول در تاریخ (TARİHTE USUL) این نسخه را معرفی کرد.^۲ ۳۲ سال بعد محقق انگلیسی لئونارد وارد (Leonard Ward) آن را در استانبول دیده و در رساله دکتری خود با عنوان «ظفرنامه حمدالله مستوفی و سلسله ایلخانان ایران» به شرح آن پرداخته (رستگار، ۱۹۹۹: یک) و در ترجمه بخشی از ظفرنامه به انگلیسی، از آن به عنوان نسخه فرعی بهره برده است. این رساله منتشر نشده «وارد» تاکنون تنها منبع آشنایی با شاهنامه و ظفرنامه نوشته شده در ۸۰۸ ق است و به نظر می‌رسد تلاش‌های چارلز ملویل (که تحقیقات بسیاری درباره ظفرنامه انجام داده است) نیز برای دستیابی به نسخه استانبول بی‌نتیجه مانده است (Melville, 2017: 34).

پس بر اساس پایان‌نامه «وارد» - با وجود بی‌دقتی‌های موجود در آن (رستگار، ۱۹۹۹: سیزده) - به شرح این دستنویس می‌پردازیم.

۱. در این کتابخانه نسخه دیگری به شماره ۲۰۴۱ وجود دارد که تنها شامل متن ظفرنامه است و این سه نسخه، تنها دستنویس‌های شناخته شده از ظفرنامه مستوفی تاکنون هستند (Ward, 1983: 41).

۲. طوغان در این کتاب به نادرستی، نسخه را صفوی دانسته است (Togan, 1980: 197). کارل جان در سال ۱۹۶۳ در مقاله خود با عنوان «بررسی منابع فارسی تکمیلی برای تاریخ مغول ایران» به این نسخه اشاره کرده است (Melville, 1998: 9). همچنین یوری برگل در سال ۱۹۷۲ شرح طوغان را به ویرایش روسی کتاب‌شناسی نوشته‌های فارسی تألیف استوری اضافه کرد (رستگار، ۱۹۹۹: سیزده).

نسخه دارای جلد چرمی و ۱۰۱۴ برگ در ابعاد ۲۸ در ۲۴ سانتی متر است. از نظر ظاهری وضعیت مناسبی ندارد و شیراز آن تا حدود زیادی از هم پاشیده است. لکه‌هایی احتمالاً بر اثر رطوبت بر بسیاری از برگ‌ها وجود دارد، ولی عموماً متن قابل خواندن است. ظفرنامه در چهار ستون ۲۷ سطری و بر کناره سه سمت این ستون‌ها، ۲۹ بیت شاهنامه بصورت مؤرب نوشته شده است. می‌دانیم که ظفرنامه از سه بخش به عنوان «قسم الاسلامیه»، «قسم الاحکامیه» و «قسم السلطانیه» تشکیل شده است. ترتیب این سه بخش در این نسخه درست نیست و پس از قسم اول، قسم سوم آمده و در آخر قسم دوم قرار دارد که در پایان آن، انجامه شاهنامه در کناره کتابت شده است. عنوان‌های مربوط به آغاز قسم‌ها تئین آبی رنگ دارند و دو برابر بزرگتر از دیگر سرنویس‌ها هستند و همین سرنویس‌ها که با خطوط طلایی جدول‌کشی شده‌اند، بزرگتر و تئین‌شده‌تر از سرنویس‌های نسخه لندن هستند. انجامه ظفرنامه کوتاه‌تر و کم‌تئین‌تر از انجامه شاهنامه است و هر دو تاریخ اول شوال ۸۰۸ ق دارند.

کاتب ظفرنامه «محمد بن سعید بن عبدالله الحافظ القاری»^۱ (Ward, 1983 : 45) و کاتب شاهنامه «حسن بن نصرالله القاری»^۲ است (Ibid, 52). هر دو بخش به خط نستعلیق آغازین هستند که بیشتر در شیراز متداول بوده است.

با توجه به شباهت مشخصات کتاب‌آرایی و ظاهری دو نسخه لندن و استانبول، لئونارد وارد به این نتیجه رسیده که نسخه استانبول مانند نسخه لندن در شیراز تهیه شده است (Ibid, 48). از سوی دیگر «وارد» توجه کرده که این دو دستنویس ظفرنامه بسیار به نسخه Or.2780 موجود در کتابخانه بریتانیا شبیه هستند و چون نسخه اخیر به خاطر نگاره‌هایش به شیراز منسوب است^۳، پس این هم دلیل دیگری است مبنی بر اینکه نسخه استانبول باید محصول شیراز باشد (Ibid, 49).

نسخه Or.2780 در کتابخانه بریتانیا مجموعه‌ای از حماسه‌ها است شامل گرشاسب‌نامه، شهنشاها‌نامه، بهمن‌نامه و کوش‌نامه که در سال ۸۰۰ ق نوشته شده است. همانطور که «وارد» اشاره کرده، شاهنامه موجود در کتابخانه چستر بییتی ایرلند به شناسه Per114، بخش جدا شده‌ای از

۵۵۲

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. کاتب نام خود را به همین شکل در پایان دیوان کمال خجندی در کناره برگ ۲۶۳ از مجموعه‌ای به تاریخ ۸۲۴ ق که در کتابخانه سیدهاشم علی سبزویش در هند نگهداری می‌شود، نوشته است (احمد، ۱۳۴۹: ۳۷) هر چند کلمه الحافظ ناخواناست.
۲. وارد در جای دیگر، احتمالاً به اشتباه، این نام را حسن بن عبدالله القاری نوشته است (رستگار، ۱۹۹۹: سیزده).
۳. نگاره‌های هر دو بخش این مجموعه (۵ نگاره در شاهنامه ۱۱۴ چستر بییتی و ۱۱ نگاره در مجموعه ۲۷۸۰ کتابخانه بریتانیا) در سال‌های نه چندان دور پس از تکمیل نسخه، بدان اضافه شده‌اند (Wright, 2004: 70).

همین مجموعه است^۱، ضمن اینکه خط این شاهنامه با بهمن نامه و کوش نامه یکسان است. کاتب نام خود را در انجامه بهمن نامه و کوش نامه «محمد بن سعید بن عبدالله القاری»^۲ و در انجامه شهنشاه نامه «محمد بن سعید بن سعد الحافظ القاری»^۳ نوشته است. (اگر این دو نام را از آن یک شخص ندانیم که شاید چنین نباشد) پس کاتب ظفرنامه استانبول، کاتب شاهنامه چستر بییتی، بهمن نامه و کوش نامه نیز هست.

چنانکه گفته شد «وارد» کاتب شاهنامه شماره ۲۰۴۲ را «حسن بن نصرالله القاری» معرفی کرده است. در موزه گلبنکیان پرتغال، گلچینی به شناسه L.A.158 وجود دارد که در یکی از انجامه ها به تاریخ اواسط محرم ۸۱۶ ق نام کاتب «حسن القاری» آمده است. در همین گلچین در انجامه ای دیگر با همان دستخط مورخ سوم محرم ۸۱۶ ق کاتب نامش را «حسن الحافظ» نوشته است (غیاثیان و استورکنبوم، ۱۳۹۹: ۶۹). اگر این دو نام را متعلق به شخص واحد و همان کاتب شاهنامه شماره ۲۰۴۲ بدانیم، در این صورت کاتب این شاهنامه مورخ ۸۰۸ ق همان کاتب پرکار امیرزادگان تیموری در شیراز نیمه نخست سده نهم است که کارهای زیر را از وی می شناسیم:

- گلچینی از بیست دیوان به شماره ۳۹۴۵ کتابخانه ایاصوفیای استانبول مورخ ۸۱۴ ق (همان: ۷۰) که در آنجا کاتب خود را «حسن بن نصرالله^۴ الحافظ» (نیساری، ۱۳۸۰: ۳۴) و «حسن الحافظ الشیرازی» معرفی کرده است. در این نسخه که برای اسکندر سلطان تیموری نوشته شده، کاتب در وصف حال خود چنین سروده است:

۱. با بررسی گذرانی که انجام دادم متن شاهنامه ۱۱۴ چستر بییتی را بسیار به شاهنامه لندن مورخ ۶۷۵ ق نزدیک یافتم.
۲. کاتب نام خود را به همین شکل در دو نسخه دیگر نوشته است:

تاریخ گزیده از حمد مستوفی (کتابخانه مونیخ cod. pers. 205) مورخ ۸۲۳ ق (Melville, 2007: 51)
 دیوان حافظ همراه با مقدمه آن (مجموعه موجود در کتابخانه سیدهاشم علی سبزیپوش) مورخ ۸۲۴ ق (احمد، ۱۳۴۹: ۳۷).
 احتمال داده شده که محمد گلندام جامع دیوان حافظ و نویسنده مقدمه بر آن، همان محمد بن سعید بن عبدالله القاری باشد که به گلندام ملقب و مشهور بوده است! به خصوص عنوان قاری را دلیل ملازمت او با قرآن و شخص خواجه شیراز دانسته اند (سجادی، ۱۳۹۱: ۲۴). اگر چنین گمان سستی پذیرفته شود، آنگاه می توان نتیجه گرفت که محمد گلندام شاهنامه ۱۱۴ چستر بییتی و نسخه های دیگری را کتابت کرده است.

۳. همین نام در خمسة نظامی مورخ ۸۰۴ ق که در موزه خلیلی لندن به شماره ۵۶۴ نگهداری می شود وجود دارد (Wright, 2004: 81). ملویل احتمال داده کاتب شهنشاه نامه و ظفرنامه لندن یک نفر باشد (Melville, 1998: 9) یعنی نام اصلی کاتب ظفرنامه لندن را محمد دانسته است. نیز در کتابخانه توپکاپی سرای نسخه ای از زیج ایلخانی مورخ ۸۱۵-۸۲۰ به خط محمد الحسینی وجود دارد (Ward, 1983: 53).

۴. درباره نصرالله به جای نصرالله، توجه شود که در انجامه ظفرنامه لندن نیز عبده به جای عبدالله نوشته شده است (تصویر ۱).

- عیلان حسن گویند از سختی و بی‌برگی مرقه گردد این حافظ مگر زانعام اسکندر (گ: ۶۴۸ ر).
- یکی از کاتبان گلچین بزرگ اسکندر سلطان همراه با محمود الحسینی، موجود در موزه گلبنکیان پرتغال به شناسه L.A.161 و کتابخانه دانشگاه استانبول به شناسه F.1418 مورخ ۸۱۳ و ۸۱۴ ق (غیاثیان و استورکنیوم، ۱۳۹۹: ۶۲ و ۶۹).
 - جنگ اسکندر سلطان مورخ ۸۱۶ ق به شماره ۳۸۵۷ در کتابخانه ایاصوفیای استانبول.
 - خمسة نظامی ناقص موجود در کالج برین مار پنسیلوانیا به شناسه BV51 (همان: ۷۰ و Rice, 2011) و برگه جدا شده از آن در موزه هاروارد به شماره 2011.539.
 - کامل التعبير در کتابخانه تویقایی سرای استانبول بخش سلطان احمد ثالث به نشان A.3169 مورخ ۸۳۵ ق با نام حسن القاری (328 : Wright, 2012).
- در رساله «وارد» تنها تصویر سه صفحه از ظفرنامه و شاهنامه مورخ ۸۰۸ ق موجود است. از دید «وارد» بعید به نظر می‌رسد که ظفرنامه استانبول از روی ظفرنامه لندن نوشته شده باشد (Ward, 1983 : 48) ولی بررسی متن این دو ظفرنامه بر اساس سه صفحه موجود، نشانگر شباهت بسیار آنهاست و تفاوت‌ها در حد اختلاف نقطه‌گذاری و سلیقه کاتبان در سبک نگارش یا اشتباهات آنهاست (مانند: سوم و سیم، که و کی، دلگسل و دل گسل، همه و همی، دعا و دوعا، نباشد و نه باشد، حیات و حیوة، جستجو و جست و جو).
- شاهنامه موجود در این سه صفحه، شامل ۲۹ بیت از داستان «گو و طلخند» (تصویر ۲) و ۵۸ بیت از «گفتار اندر سخن پرسیدن موبدان از کسری» می‌شود. بررسی محدود ما بر اساس این سه صفحه نشان می‌دهد که در این بخش‌ها، متن شاهنامه ۸۰۸ ق به قلم حسن القاری تفاوت چندانی با شاهنامه ۸۰۷ ق کتابت شده بوسیله محمود الحسینی ندارد و می‌توان نتیجه گرفت که این دو کاتب که در سال‌های بعد گلچین‌هایی به طور مشترک نوشته‌اند^۱، هر دو از یک نسخه مادر استفاده کرده‌اند. ترتیب ابیات، جابجائی‌ها، افتادگی‌ها و افزودگی‌های مشترک و بویژه ضبط‌های تنهای این دو نسخه، به خوبی نشانگر این موضوع است. از جمله موارد اشتراک می‌توان به بیت بی‌معنی زیر (تشکیل شده از اجزای دو بیت متفاوت) اشاره کرد:

بپرسید از دل هراس (لندن: هراسان) از چه بیش
بپرسید از رنج و کردار خویش
و یا بیت بدون قافیه زیر:

بد و نیک از آن دان کی انباز نیست ز کاریش آغاز و فرجام نیست

در موارد بسیاری، دو دستخط نیز بسیار شبیه به هم هستند. از جمله در مصراع «بیزدان پناهید
بس بی گناه»، «بس بی» در نسخه لندن به این شکل **بن** و در نسخه استانبول به این شکل
بن نوشته شده است و این مصراع در هیچ کدام از نسخ خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۹۳: ۴۲۰
بیت ۴۰۵۶) بدین صورت دیده نمی شود.

یکی از ضبط های منحصر به این دو نسخه که می تواند جالب توجه باشد در بیت زیر است:

ز گیتی بدآهور تر آنرا شناس کی نیکی سگالید با ناسپاس

که مصراع اول در تصحیح خالقی مطلق (همان: ۴۱۸ بیت ۴۰۳۷) چنین است: «ز گیتی زبون تر
کس آن را شناس».

۵۵۵

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

تفاوت های دو متن، محدود به شیوه نگارش هر یک از کاتبان و در برخی موارد اشتباهات
آنهاست و همین تفاوت ها بیانگر این نکته است که شاهنامه ۸۰۸ ق از روی شاهنامه ۸۰۷ ق
نوشته نشده است از جمله بیتی که در نسخه ۸۰۸ ق چنین است:

بپرسد که مردم کدامست زیب که از رنج دورست و دور از نهیب

مصراع دوم آن در نسخه ۸۰۷ ق بدین شکل آشکارا نادرست نوشته شده است: «که از رنج
دورست و دورست و دور» (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۴۴۲) و البته بیت در هیچ یک از نسخه های
خالقی مطلق وجود ندارد.

برای بررسی ۸۷ بیت در دسترس از شاهنامه استانبول، آن را با شاهنامه لندن (با نشان ظ) و دفتر
هفتم شاهنامه به تصحیح خطیبی و خالقی مطلق (پادشاهی نوشین روان) مقایسه کردیم (شماره
بیت در تصحیح خالقی مطلق، در کنار ابیات درج شده است). هر کجا متن با «ظ» متفاوت
بود، آن را پررنگ کرده و در پانویس درج کردیم و تمام تفاوت های متن نسخه با متن خالقی مطلق
نیز در پانویس آمده است.^۱ مقایسه با ۱۵ نسخه مورد استفاده خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۹۳: ده)

۱. برای آشنایی با رسم الخط نسخه، در بیشتر موارد از آن پیروی شده و تمام حرکت ها طبق نسخه درج شده است.

نشان می‌دهد که نسخه‌های حاشیه‌ظفرنامه در داستان‌گو و طلخند بیش از همه به نسخه‌ی لنیگراد ۷۳۳ق نزدیک هستند ولی در بخش پرسش موبدان از کسری نزدیکی پیوسته و محسوسی با هیچ‌یک از نسخه‌های خالقی مطلق، با تاریخ کتابت مقدم بر این نسخ، وجود ندارد.

۵۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

صفحه ۷۰۸ پشت نسخه ۲۰۴۲ استانبول

وزان روی طلحند ^۱ پیش سپاه	۳۱۵۳
گر ایدونک باشیم پیروزگر	
شما تیغها را همه ^۳ برکشید	۳۱۵۵
چو گیرید ^۵ گو را نبایدش کشت	
بگیریدش از پشت آن پیل مست	
هم آنگه خروشدن کرهنای	
به ^۷ آواز اسپان و گرد ^۸ سَرن	
همه کوه و دریا پرآواز گشت	۳۱۶۰
ز بس نعره و چاک چاک تبر	
درخشنده ^{۱۰} پیکان و پر عقاب	
زمین شد بکردار دریاء چین ^{۱۱}	
چو پیل ژیان ^{۱۳} شاهزاده دو شاه	
خروشی برآمد ز طلحند ^{۱۴} و گو	۳۱۶۵

چنین گفت کای^۲ پاسبانان گاه
دهد گردش اختر نیک بر
بیزدان پناهید و دشمن کشید^۴
نه با او سخن نیز گفتن درشت
به پیش من آرید^۶ بسته دو دست
برآمد ز دهلیز پرده سرای
گرائیدن گرزها^۹ گران
تو گفستی سپهر روان بازگشت
ندانست کس پای گیتی^۹ ز سر
همی دامن اندر کشید آفتاب
سر و دست بر زیر خاک عجب^{۱۲}
براندند هر دو ز قلب سپاه
که از باد زوبین^{۱۵} من دور شو

۵۵۷

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. طلخند

۲. با

۳. همه تیغها کینه را

۴. دم درکشید

۵. یابید

۶. ظ: از بد

۷. از، ظ: ز

۸. بانگ

۹. گفستی

۱۰. زرخشنده

۱۱. خون

۱۲. دروشت بد زیر خون اندرون

۱۳. ظ: زیان

۱۴. طلخند

۱۵. زوبین

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بجنگ ای^۱ برادر مکن دست پیش
همی این بدان گفت^۴ آن هم بدین
یلانی کی^۵ بودند خنجرگزار
ز زخم دو شاهان^۷ پرخاشجوی
۳۱۷۰ برین گونه تا خور ز گنبد بگشت
خروش آمد از دشت و آواز گو
هر آنکس کی^{۱۱} خواهد ز ما زینهار
بدان تا برادر بترسد^{۱۳} ز جنگ
بسی خواستند از یلان زینهار
۳۱۷۵ پراگنده گشتند لشکر همه
چو طلحند با^{۱۴} پیل تنها بماند
که آی^{۱۵} ای برادر بایوان خویش
نیابی هَمّا^{۱۶} بسی زنده تن
همه خوب کاری ز یزدان شناس

نگهدار از آزار^۲ من جان^۳ خویش
چو دریاء خون شد سراسر زمین
نگشتند^۶ پیرامن کارزار
همی خون ز^۸ مغز اندر آمد بجوی
ز^۹ اندازه آویزش^{۱۰} اندرگشت
که ای جنگ سازان و گردان نو
مدارید ازو کینه^{۱۲} کارزار
چو تنها بماند نسازد درنگ
بسی کشته شد در دم کارزار
رَمه بی شبان شد شبان بی رَمه
گو او را با آواز چندی بخواند
نگه کن بایوان و دیوان خویش
از آن تیغ زن نامدار انجمن
و زو دار تا زنده باشی سپاس

۵۵۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. <ای>
۲. نگه دار از آواز، ظ: نگه دار آزار
۳. جای
۴. گفت و
۵. که
۶. بگشتند
۷. شاه و دو
۸. و
۹. وز
۱۰. ظ: آویزش
۱۱. که
۱۲. کینه در
۱۳. ظ: نترسد
۱۴. طلحند بر
۱۵. رو
۱۶. همانا، ظ: همانا

۳۱۸۰ کی^۱ زنده برفتی تو از دشت جنگ نه هنگام رایست و روز درنگ
چو بشنید طلحند^۲ آواز اوی شد از ننگ پیچان و پر آب روی

صفحه ۷۲۲ (وارد به نادرستی این صفحه را پشت برگ دانسته)

۴۰۲۰ بدارو و درمان و کار بزشک بپالود باید بر انرا^۳ سرشک
چنین داد پاسخ کی اندر زمان^۴ کی بیش آمد^۵ از گردش آسمان
بجایست و^۶ دارو نیاید بکار نگهداردش^۷ گردش^۸ روزگار
چو هنگامه رفتن آمد فراز زمانه نگردد بپرهیز باز
بپرسد که^۹ چندین^{۱۰} ستایش کنی^{۱۱} جهان آفرین را نیایش کنی^{۱۲}
زمانی نباشی بدل شادمان پر اندیشه داری همیشه زوان
چنین داد پاسخ که اندیشه نیست^{۱۳} دل شاه با چرخ گردان یکیست
بپرسید^{۱۴} هر کو ستایش کند مگر بیم ما را نیایش کند
ستایش نباید^{۱۵} فزون زانک هست^{۱۶} نجویم راز دل زبردست
بپرسید شادی و^{۱۷} فرزند چیست همان آرزوها و^{۱۸} پیوند چیست
چنین داد پاسخ که هر کو جهان بفرزند ماند نگردد نهان

۵۵۹

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. که، ظ: این بیت دو بار نوشته شده

۲. طلحند

۳. بدان تا نپالود باید

۴. که تن بی زمان

۵. که پیش آید، ظ: که بیش آید

۶. <و>

۷. نگه داردش

۸. ظ: <گردش>

۹. بپرسید، ظ: بپرسید کی

۱۰. چندان

۱۱. کنند

۱۲. ظ: این بیت، دو بیت پیشتر نیز تکرار شده

۱۳. بترسم که

۱۴. نشاید

۱۵. ظ: رفت

۱۶. ز

۱۷. ز

چو فرزند باشد نباشد بزه^۱ ز بهر بزه^۲ دور گردد مزه^۳
و گر بگذرد کم بود درد او^۴ کی^۵ فرزند بیند رخ زرد او^۶
بپرسد کی^۷ گیتی تن آسان کراست ز کردار شاهی^۸ پشیمان کراست
چنین داد پاسخ که یزدان پرست نگرده^۹ عنان زمانه بدست
۴۰۳۵ فزونی نجوید تن آسان بود^{۱۰} چو بیشی سگالد هراسان بود^{۱۱}
دگر آنک گفستی ز کردار نیک نهان^{۱۲} دل و جان و^{۱۳} بازار نیک
ز گیتی بدآهوتر^{۱۴} آنرا شناس کی^{۱۵} نیکی سگالید باناسپاس
بپرسید از آن^{۱۶} کس کی^{۱۷} بد کرد و مرد ز دیوان جهان نام او را سپرد^{۱۸}
۴۰۴۱ پ^{۱۹} چنین داد پاسخ کی چون^{۲۰} زاد^{۲۱} مرد بیاسود و جانرا بیزدان سپرد
و^{۲۲} زو در زمانه نه^{۲۳} آواز ماند هم^{۲۴} آغاز بد بود و فرجام راند^{۲۵}

۱. بیاید مزه

۲. مزه

۳. بزه

۴. اوی

۵. که، ظ: که

۶. بگفتش به

۷. نیکی

۸. بگیرد

۹. شود

۱۰. نهادن

۱۱. به

۱۲. زیون ترکس

۱۳. که

۱۴. کان

۱۵. که

۱۶. سترد

۱۷. بیتهای ۴۰۳۹ تا ۴۰۴۱ را ندارد

۱۸. که، ظ: کچون

۱۹. زاد و

۲۰. از مصرع‌های دوم ۴۰۴۳ و ۴۰۴۴ یک بیت ساخته

۲۱. بد

۲۲. از

۲۳. بد

۵۶۰

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۴۰۴۵	بپرسید [ناخوانا] ^۱ بود ^۲ مرگ	اگر باشد آن ^۳ را چه سازیم برگ
	چنین داد پاسخ کزین تیره خاک	اگر بگذری یافتی جان پاک
	هر آنکس کی ^۴ در بیم و اندوه زیست	بران زندگانی ببايد گریست
	چنین داد پاسخ کی ^۵ دانش بود	که داننده دایم برامش بود
	بپرسد کی از ^۶ ما که با گنج تر	چنین گفت آنکس ^۸ کی با ^۹ رنج تر
۴۰۵۴	از مردان بتر آنک نادان بود	همه زندگانی بزدان بود ^{۱۱}
۴۰۵۷	بپرسد کی ^{۱۳} مردم کدامست زیب ^{۱۴}	کی ^{۱۵} از رنج دورست و دور از نهیب ^{۱۶}
۴۰۵۶	بیزدان پناهید بس ^{۱۷} بی نگاه ^{۱۸}	بدین برتن ^{۱۹} خویش کرده گناه ^{۲۰}

صفحه ۷۲۳ (وارد به نادرستی این صفحه را روی برگ دانسته، پس شاید شماره برگ ۷۲۲ باشد)
۴۰۵۸ چنین گفت کان کو بسود و زیان بکوشد ببندد^{۲۱} بدی را میان

۱. ظ: گرت

۲. بپرسد چه کارست برتر ز

۳. این

۴. که

۵. خالق این بیت را در پانویس ۲۹ دارد، که ظ: که

۶. بیتهای ۴۰۴۸ تا ۴۰۵۰ را ندارد

۷. بپرسید کز

۸. کانکس

۹. که بی

۱۰. بیتهای ۴۰۵۲ و ۴۰۵۳ را ندارد

۱۱. بیت ۴۰۵۵ را ندارد

۱۲. بیت های ۴۰۵۶ و ۴۰۵۷ جابجا هستند

۱۳. بپرسید، ظ: که

۱۴. راست

۱۵. ظ: که

۱۶. که جان و خرد بر دل او گواست، ظ: دورست دور

۱۷. بگروود به یزدان و تن

۱۸. گناه، ظ: گناه

۱۹. بدی بر دل

۲۰. تباه

۲۱. نبندد

۴۰۶۰ پرسد که مردم که^۱ نیکوترست
چنین داد پاسخ کچون بردبار
نه آن کز پی^۴ سودمندی بود^۵
چه رازی کی^۶ پاداش باشد نخست^۷
سدیگر که کوشان بود^۸ ایزدی
بپرسید از^{۱۱} دل هراس^{۱۲} از چه بیش
۴۰۵۶ بپرسید کی^{۱۴} بخشش کدامست به
چنین داد پاسخ کی^{۱۷} ارزانیان
بپرسید موبد ز کار جهان
گر^{۱۸} آیین کی^{۱۹} بینم ازو^{۲۰} ناپسند
کی^۲ آن بر سر مردمان افسرست
بود مردم افسون نیاید^۳ بکار
و گر نیز رای بلندی بود^{۱۰}
ببخشید و تاریکی از دل بشست
بپرسید از^{۱۳} رنج و کردار خویش
کی^{۱۵} بخشنده گردد سرافراز مه^{۱۶}
مدارید باز ایچ سود و زیان
سخن برگشاد آشکار و نهان
اگر^{۲۱} گردش کار ناسودمند^{۲۲}

۱. بپرسید کز خو چه

۲. که، ظ: که

۳. مرد نایدش افسون

۴. از کزی او

۵. کند

۶. چورادی که

۷. رادی نجست

۸. چو کوشایی

۹. ظ: که

۱۰. که از جان

۱۱. در

۱۲. ظ: هراسان

۱۳. بدو گفت کز

۱۴. <کی>

۱۵. که، ظ: که

۱۶. و مه، ظ: و مه

۱۷. کز، ظ: که

۱۸. که

۱۹. کز

۲۰. و

۲۱. وگر

۲۲. ظ: ناشودمند

۵۶۲

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱ بد و نیک از آن دان کی^۲ انباز نیست
 چو گوید بباش آنچه^۵ خواهد بدست^۶
 بپرسید کز درد بر کیست رنج
 چنین داد پاسخ که^{۱۱} نابوده^{۱۲} پوست ۴۰۷۵
 چو پالود از و جان ندارد خرد
 بپرسید موبد ز پرهیز و^{۱۷} گفت
 ۴۰۸۰ بپرسید کز شهریاران پیش^{۲۱}
 ۴۰۸۰ پ که بد بیش و پیش از همه خسروان^{۲۲}
 چنین داد پاسخ که آن پادشا
 ز^۳ کاریش آغاز و فرجام^۴ نیست
 همه بود و^۷ نابود و ناهست و^{۱۲} هست
 کی چون^۸ روانست^۹ و جان چون^{۱۰} سپنج
 بود رنج^{۱۳} چندانک^{۱۴} مغز اندروست
 کی جان زو^{۱۵} بیایست چون^{۱۶} بگذرد
 کی^{۱۸} آز و نیاز از که بتوان^{۱۹} نهفت
 بهوش و برای و بآیین و کیش
 کچون او نبودند هم پهلوان
 کی^{۲۳} باشد پرستنده و پارسا

۱. بیتهای ۴۰۶۹ تا ۴۰۷۱ را ندارد
۲. کش
۳. به
۴. انجام و آغاز
۵. آنج
۶. ظ: بدشت
۷. <و>
۸. ظ: که این خون
۹. که تن چون سرایست
۱۰. را
۱۱. ظ: کی
۱۲. این پوده
۱۳. رنجه
۱۴. ظ: چندان کی
۱۵. ظ: که، که جان رو
۱۶. که جان زو به پایست اگر
۱۷. <و>
۱۸. ظ: که، که
۱۹. که باید، ظ: کی نتوان
۲۰. بیتهای ۴۰۷۸ و ۴۰۷۹ را ندارد
۲۱. که بیش
۲۲. بخردان
۲۳. ظ: که، که

ز دارای^۱ دارنده دارد سپاس
بر امید^۲ دارد دل نیک مرد
سپه را نیاز آید^۴ از گنج خویش
سخن پرسد از بخردان جهان ۴۰۸۵
بپرسد کی^۵ کار پرستنده^۶ چیست
چنین داد پاسخ که^۸ باریک جوی
نخست آنک داند کی^{۱۰} هست و یکیست
بدو^{۱۱} دارد از کار^{۱۲} نیکی سپاس
هراس تو آنگه که جویی گزند ۴۰۹۰

نباشد کس از رنج او در هراس
دل بدکنش را پر از بیم کرد^۳
سوی بدسگال افگند رنج خویش
بد و نیک دارد ز دشمن نهان
بنیکی بیزدان^۷ گراینده کیست
دوان اندر آید بتاریک جوی^۹
ترازین نشان رهنمای اندکیست
از و^{۱۳} باشد^{۱۴} ایمن و زو^{۱۵} بر^{۱۶} هراس
و زو ایمنی چون بوی سودمند

۱. دادار
۲. پر اوامید
۳. و درد
۴. بیاراید
۵. بپرسید، ظ: که
۶. پرستش به
۷. یزدان
۸. ظ: کی
۹. روان اندر آرد به باریک موی، ظ: حوی
۱۰. که، ظ: که
۱۱. و زو
۱۲. ظ: کا
۱۳. بدو
۱۴. ظ: باش
۱۵. ظ: رو
۱۶. در

منابع

- احمد، نذیر (۱۳۴۹) نسخه قدیمی مهم از دیوان حافظ، ایران شناسی، جلد دوم، شماره ۱
اسلام پناه، محمدحسین (۱۳۸۸) کاتب شمارشگر (نکته ای درباره کتابت شاهنامه در حاشیه ظفرنامه)،
نامه بهارستان، سال دهم، شماره ۱۵
ارغوان، امیر (۱۳۹۷) درباره دشوارترین بیت شاهنامه، گزارش میراث، دوره سوم، شماره یکم و دوم، انتشار
۱۳۹۹، پیاپی ۸۲ و ۸۳
رستگار، نصرت الله (۱۹۹۹م) پیشگفتار ظفرنامه ← مستوفی (۱۳۷۷)
سجادی، صادق (۱۳۹۱) زندگی و روزگار حافظ، در مجموعه مقالات حافظ (زندگی و اندیشه)، زیر نظر
کاظم موسوی بجنوردی، به اهتمام اصغر دادبه، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
سید حسین زاده، هدی (۱۳۸۵) پیرمحمد، مدخل در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۴، تهران: مرکز
دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
غیاثیان، محمدرضا؛ استورکنوم، ایلسه (۱۳۹۹) نسخه ای شاهانه کتابت شده برای اسکندر بن عمر
شیخ: گلچین محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان، کتابخانه دانشگاه استانبول و مؤسسه تاریخ
پزشکی ولکام، آینه میراث، دوره ۱۸، شماره ۲ (پیاپی ۶۷)
فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳) شاهنامه، دفتر هفتم، به کوشش جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی،
چاپ پنجم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
قلیچ خانی، حمید رضا (۱۳۹۶) کاتبان شاهنامه، تهران: کتاب آرائی
مجرد، مجتبی؛ یاحقی، محمدجعفر (۱۳۹۳) واکاوی اصطلاح "تعلیق" در نسخه شناسی بر اساس
انجامه های سفینه تبریز، فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، دوره ۲۵، شماره ۴
مستوفی، حمدالله (۱۳۷۷) ظفرنامه به انضمام شاهنامه فردوسی، چاپ عکسی از روی نسخه خطی موزن
۸۰۷ هجری در کتابخانه بریتانیا به شماره Or.2833 زیر نظر نصرالله پورجوادی و نصرت الله رستگار،
تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انتشارات آکادمی علوم اتریش
نیساری، سلیم (۱۳۸۰) نسخه های خطی حافظ (سده نهم)، شیراز: مرکز حافظ شناسی
Melville, Charles (1998) *Hamd Allāh Mustawfī's Zafarnāmah and the historiography of the late
Ilkhanid period, in Iran and Iranian studies : Essays in honor of Iraj Afshar, edited by Kambiz
Eslami, Princeton : Zagros Press*
Melville, Charles (2007) *Between Firdausī and Rashīd al-Dīn : Persian Verse Chronicles of the
Mongol Period, Studia Islamica, No. 104/105*
Melville, Charles (2017) *The Demon Barkhiyas at the Well of Bizhan, in Shahnama Studies III :
The Reception of the Shahnama, edited by Gabrielle van den Berg & Charles Melville,
Leiden, Boston : Brill*

- Rice, Yale (2011) *An Early Fifteenth-Century Khamsa from Shiraz in the Bryn Mawr College Library*, Muqarnas, Vol. 28
- Rieu, Charles (1895) *Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, London : British Museum
- Ward, Leonard James (1983) *The Zafar-Nāmah of Hamdallāh Mustaufī and the Il-Khān Dynasty of Iran*, PhD dissertation : University of Manchester, Unpublished
- Wright, Elaine (2004) *Firdausi and More : A Timurid Anthology of Epic Tales*, in *Shahnama : The Visual Language of the Persian Book of Kings*, edited by Robert Hillenbrand, Aldershot : Ashgate
- Wright, Elaine (2012) *The Look of the Book : manuscript production in Shiraz, 1303-1452*, Washington D. C., Seattle, Dublin : University of Washington Press